QO‘QON DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI ILMIY XABARLARI
(2026-yil 10-son)

PEDAGOGIKA

PEDAGOGY

https://doi.org/10.70728/c.series.ped.v08.i10.186

UDK: 37.091.12:808.5

PEDAGOGIK NUTQ MADANIYATI VA KOMMUNIKATIV KOMPETENSIYANING O‘QITUVCHI MAHORATIDAGI O‘RNI

Haydarova Marguba In’omovna
Qo‘qon DU Pedagogika kafedrasi dotsenti, (PhD)

Annotatsiya. Maqolada pedagogik nutq madaniyati va kommunikativ kompetensiyaning o‘qituvchi mahoratidagi o‘rni nazariy jihatdan tahlil qilingan. Tadqiqot maqsadi - o‘qituvchi nutqi, notiqlik san’ati, o‘quvchilar bilan muloqot uslubi va sinfda ijobiy psixologik muhit yaratish o‘rtasidagi bog‘liqlikni ochib berish hamda kommunikativ kompetensiyani rivojlantirishning nazariy modelini asoslashdan iborat. Tadqiqotda nazariy tahlil, qiyosiy-tanqidiy yondashuv, umumlashtirish va modellashtirish usullari qo‘llanildi. Nutq madaniyati, pedagogik muloqot va kommunikativ kompetensiya nazariyalari asosida pedagogik nutqning asosiy sifatlari tizimlashtirildi, o‘qituvchi kommunikativ kompetensiyasining besh komponentli tarkibi taklif etildi va muloqot uslublarining sinf psixologik muhitiga ta’siri qiyosiy tahlil qilindi. Natijada “Nutq - Muloqot - Muhit” modeli ishlab chiqildi. O‘qituvchi nutqi faqat axborot uzatish vositasi emas, balki o‘quvchilar motivatsiyasi va sinfdagi psixologik xavfsizlikni belgilovchi omil ekani asoslab berildi.

Kalit so‘zlar: pedagogik mahorat, nutq madaniyati, notiqlik san’ati, kommunikativ kompetensiya, pedagogik muloqot, muloqot uslubi, psixologik muhit.

РОЛЬ КУЛЬТУРЫ ПЕДАГОГИЧЕСКОЙ РЕЧИ И КОММУНИКАТИВНОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ В МАСТЕРСТВЕ УЧИТЕЛЯ

Аннотация. В статье теоретически анализируется роль культуры педагогической речи и коммуникативной компетентности в мастерстве учителя. Цель исследования - раскрыть взаимосвязь речи учителя, ораторского искусства, стиля общения с учащимися и создания благоприятного психологического климата в классе, а также обосновать теоретическую модель развития коммуникативной компетентности. Использованы методы теоретического анализа, сравнительно-критический подход, обобщение и моделирование. Систематизированы основные качества педагогической речи, предложена пятикомпонентная структура коммуникативной компетентности учителя, проведён сравнительный анализ влияния стилей общения на психологический климат класса. Разработана модель «Речь - Общение - Климат».

Ключевые слова: педагогическое мастерство, культура речи, ораторское искусство, коммуникативная компетентность, педагогическое общение, стиль общения, психологический климат.

THE ROLE OF PEDAGOGICAL SPEECH CULTURE AND COMMUNICATIVE COMPETENCE IN TEACHERS' PROFESSIONAL SKILL

Abstract. The article offers a theoretical analysis of the role of pedagogical speech culture and communicative competence in teachers' professional skill. The study aims to reveal the relationship between teacher speech, the art of public speaking, the style of communication with students and the creation of a positive psychological climate in the classroom, and to substantiate a theoretical model for developing communicative competence. Theoretical analysis, a comparative-critical approach, generalisation and modelling were applied. The core qualities of pedagogical speech are systematised, a five-component structure of teachers' communicative competence is proposed, and the influence of communication styles on classroom climate is compared. The “Speech - Communication - Climate” model is developed.

Keywords: pedagogical skill, speech culture, public speaking, communicative competence, pedagogical communication, communication style, psychological climate.

Kirish. O‘qituvchi kasbi so‘z bilan ishlovchi kasblar sirasiga kiradi. Dars davomida bilim, qadriyat va munosabat asosan nutq orqali uzatiladi. Shu sababli o‘qituvchining fan bilimi qanchalik chuqur bo‘lmasin, agar u o‘z fikrini aniq, ta’sirchan va o‘quvchiga tushunarli shaklda yetkaza olmasa, bu bilim o‘quvchilar ongiga yetib bormaydi. O‘qituvchi nutqi o‘quvchilar uchun ona tilining namunasi ham bo‘lib xizmat qiladi. Milliy pedagogik merosimizda so‘z va nutqqa alohida e’tibor berilgan. Abdulla Avloniy “Turkiy Guliston yoxud axloq” asarida til va adabiyotni millat hayotining ko‘zgusi sifatida ta’riflab, so‘zni o‘z o‘rnida ishlatish insonning ma’naviy qiyofasini belgilashini ta’kidlagan [1]. Zamonaviy davrda esa “Davlat tili haqida”gi Qonun va xalq ta’limini rivojlantirish konsepsiyasi o‘qituvchidan adabiy til me’yorlariga rioya qilish va zamonaviy kommunikativ ko‘nikmalarni egallashni talab etadi [2; 3].

Amaliyotda esa bir qator muammolar kuzatiladi: ayrim o‘qituvchilar nutqida sheva unsurlari, parazit so‘zlar va tushunarsiz atamalarning ko‘pligi; monolog shaklidagi, o‘quvchini faol ishtirokchiga aylantirmaydigan muloqot; tanbeh va buyruqqa asoslangan, o‘quvchida xavotir uyg‘otuvchi muomala uslubi. Bunday holatlar sinfdagi psixologik muhitga salbiy ta’sir ko‘rsatib, o‘quvchilarning o‘qishga bo‘lgan qiziqishini pasaytiradi. Demak, pedagogik nutq madaniyati va kommunikativ kompetensiya o‘qituvchi mahoratining ikkinchi darajali jihati emas, balki ta’lim samaradorligini belgilovchi asosiy omillardan biridir. Ushbu masalani nutq madaniyati, pedagogik muloqot va sinf psixologik muhiti o‘rtasidagi tizimli bog‘liqlik nuqtai nazaridan o‘rganish dolzarb ilmiy vazifa hisoblanadi.

Adabiyotlar tahlili. Nutq madaniyati nazariyasida B.N. Golovin nutqning kommunikativ sifatlarini - to‘g‘rilik, aniqlik, mantiqiylik, soflik, ifodalilik, boylik va o‘rinlilikni - ajratib ko‘rsatgan va ularni nutq bilan til, tafakkur, voqelik hamda tinglovchi o‘rtasidagi munosabatlar asosida tasniflagan [4]. O‘zbek tilshunosligida R. Qo‘ng‘irov, E. Begmatov va Y. Tojiyev nutq

madaniyati va uslubiyat asoslarini o‘zbek adabiy tili me’yorlari misolida yoritgan [5]. Pedagogik muloqot masalasida A.A. Leontyev uni o‘qituvchi va o‘quvchilar o‘rtasidagi ta’lim-tarbiyaviy vazifalarni hal qilishga yo‘naltirilgan kasbiy muloqot sifatida ta’riflagan [6]. V.A. Kan-Kalik pedagogik muloqot uslublarini (umumiy ijodiy faoliyatga qiziqish, do‘stona munosabat, masofa saqlash, qo‘rqitish va boshqalar) tasniflab, ularning dars samaradorligiga ta’sirini ko‘rsatgan [7]. K. Levin va hammualliflari rahbarlikning avtoritar, demokratik va liberal uslublarining guruhdagi ijtimoiy-psixologik muhitga ta’sirini tadqiq etgan [8].

“Kommunikativ kompetensiya” tushunchasi D. Xaymz tomonidan til tizimini bilishgagina emas, balki uni ijtimoiy vaziyatga mos qo‘llay olishga ham asoslangan qobiliyat sifatida kiritilgan [9]. M. Kanale va M. Sveyn uning grammatik, sotsiolingvistik va strategik komponentlarini ajratgan [10]. Zamonaviy tadqiqotlarda o‘qituvchining ijtimoiy-emotsional kompetensiyasi va sinf muhiti o‘rtasidagi bog‘liqlikka katta e’tibor berilmoqda: P. Jennings va M. Greenberg “prososial sinf” modelini taklif etgan [11], J. Kornelius-Uayt meta-tahlili esa o‘quvchiga yo‘naltirilgan iliq munosabatlar o‘quvchilar motivatsiyasi va o‘zlashtirishi bilan ijobiy bog‘liq ekanini ko‘rsatgan [12]. T. Gordon esa o‘qituvchi-o‘quvchi muloqotida faol tinglash va “men-xabarlar”dan foydalanishni samarali muloqotning asosiy usullari sifatida taklif etgan [13]. Noverbal muloqot sohasida A. Mehrabianning tadqiqotlari his-tuyg‘u va munosabat ifodalanganda ovoz ohangi va yuz ifodasi so‘zlarning o‘zidan ko‘ra kuchliroq ta’sir qilishi mumkinligini ko‘rsatgan [14]. Ammo bu xulosa ko‘pincha barcha muloqotga noto‘g‘ri umumlashtiriladi; aslida u faqat his-tuyg‘u va munosabat ifodalanadigan vaziyatlarga tegishli.

Tahlil shuni ko‘rsatadiki, nutq madaniyati, pedagogik muloqot va sinf psixologik muhiti alohida-alohida chuqur o‘rganilgan bo‘lsa-da, ularni o‘qituvchi mahoratining yagona tizimi sifatida bog‘lovchi nazariy modellar yetarli emas. Ushbu tadqiqot shu bo‘shliqni to‘ldirishga qaratilgan.

Tadqiqot metodologiyasi. Tadqiqot nazariy-tahliliy xarakterga ega bo‘lib, uning metodologik asosini shaxsga yo‘naltirilgan, kommunikativ-faoliyatli va kompetensiyaviy yondashuvlar tashkil etadi. Quyidagi usullar qo‘llanildi:

Nazariy tahlil va sintez - nutq madaniyati, pedagogik muloqot, kommunikativ kompetensiya va sinf psixologik muhitiga oid ilmiy manbalar va me’yoriy hujjatlar o‘rganildi.

Qiyosiy-tanqidiy tahlil - muloqot uslublari va ularning ta’lim jarayoniga ta’siri solishtirildi.

Tizimlashtirish va umumlashtirish - pedagogik nutq sifatlari va kommunikativ kompetensiya komponentlari aniqlandi.

Pedagogik modellashtirish - nutq, muloqot va sinf muhitini bog‘lovchi nazariy model ishlab chiqildi.

Natijalar. Nutq madaniyati nazariyasi [4; 5] asosida pedagogik nutqning sifatlari dars jarayonidagi vazifasi nuqtai nazaridan tizimlashtirildi.

1-jadval. Pedagogik nutq sifatlari va ularning dars jarayonidagi ahamiyati

Sifat	Mazmuni	Dars jarayonidagi ahamiyati	Tipik xato

To‘g‘rilik	Adabiy til me’yorlariga (talaffuz, urg‘u, grammatika) rioya qilish	O‘quvchilar uchun til namunasi bo‘lish	Sheva unsurlari, noto‘g‘ri urg‘u
Aniqlik	Fikrni mos so‘z va atamalar bilan ifodalash	Tushunchalarni chalkashliksiz shakllantirish	Noaniq, ko‘p ma’noli ifodalar
Mantiqiylik	Fikrlarning izchil va asosli bog‘lanishi	Sabab-oqibat bog‘liqligini tushunishga yordam berish	Fikrdan fikrga sakrash
Soflik	Ortiqcha, parazit va qo‘pol so‘zlardan xoli bo‘lish	Diqqatni asosiy mazmunga qaratish	“Xo‘sh”, “demak”, “anaqa” kabi so‘zlarning takrori
Ifodalilik	Ohang, pauza, misol va obrazli vositalardan foydalanish	Qiziqish va emotsional ta’sir uyg‘otish	Bir xil, zerikarli ohang
O‘rinlilik	Nutqni o‘quvchilar yoshi va vaziyatga moslash	Tushunarlilik va hurmat muhitini ta’minlash	Murakkab atamalar, kinoya va masxara

Pedagogik notiqlik an’anaviy notiqlikdan farq qiladi: uning maqsadi tinglovchini ishontirish emas, balki o‘quvchini fikrlashga undash va faol ishtirokchiga aylantirishdir. Shu nuqtai nazardan dars jarayonida notiqlikning uch jihati muhim:

Nutq texnikasi - nafas olish, ovoz kuchi, temp va diksiyani boshqarish. Ovozning haddan tashqari balandligi yoki bir xil tempi o‘quvchilar diqqatini tez susaytiradi.

Nutq kompozitsiyasi - tushuntirishni qiziqarli kirish, izchil asosiy qism va aniq xulosa asosida tuzish. Muammoli savol, hayotiy misol yoki qisqa hikoya bilan boshlangan tushuntirish yaxshiroq eslab qolinadi.

Noverbal vositalar - ko‘z bilan aloqa, mimika, imo-ishora va sinfdagi harakat. Ular nutq mazmunini kuchaytiradi, ammo his-tuyg‘u ifodalanadigan vaziyatlarda so‘zga zid kelsa, o‘quvchi ko‘proq noverbal signalga ishonadi [14].

Xaymz, Kanale va Sveyn nazariyalari [9; 10] hamda pedagogik muloqot tadqiqotlari [6; 7; 11] sintezi asosida o‘qituvchi kommunikativ kompetensiyasining besh komponentli tarkibi taklif etiladi:

Lingvistik komponent - adabiy til me’yorlari, fan atamalari va nutq madaniyati sifatlarini egallash.

Notiqlik-texnik komponent - nutq texnikasi, kompozitsiyasi va noverbal vositalarni boshqarish.

Interaktiv komponent - savol berish, faol tinglash, muloqotni dialogga aylantirish va teskari aloqa berish.

Emotsional-empatik komponent - o‘quvchining his-tuyg‘ularini tushunish, o‘z emotsiyalarini boshqarish va hurmatga asoslangan munosabat.

Vaziyatli-strategik komponent - ziddiyatli vaziyatlarda to‘g‘ri muloqot strategiyasini tanlash va nutqni o‘quvchi yoshi va holatiga moslash.

2-jadval. O‘qituvchi muloqot uslublarining qiyosiy tavsifi

Uslub	Muloqot xususiyati	O‘quvchilar xulq-atvoriga ta’siri	Sinf psixologik muhiti
Avtoritar	Buyruq, tanbeh, bir tomonlama nutq; o‘quvchi fikri so‘ralmaydi	Tashqi intizom, ammo tashabbussizlik va xavotir	Taranglik, qo‘rquv
Liberal (befarq)	Talab va nazoratning yo‘qligi, rasmiy va sovuq muomala	Tartibsizlik, mas'uliyatsizlik	Beqaror, maqsadsiz
Demokratik	Dialog, talab va hurmat muvozanati, o‘quvchi fikrini qadrlash	Faollik, mustaqillik, ichki motivatsiya	Ishonch va hamkorlik
Hamkorlikka asoslangan (ijodiy)	Umumiy maqsad sari birgalikdagi izlanish, o‘quvchini sherik deb bilish	Ijodkorlik, javobgarlik, o‘z fikrini erkin bildirish	Psixologik xavfsizlik va qo‘llab-quvvatlash

Qiyosiy tahlil shuni ko‘rsatadiki, ijobiy psixologik muhit uchun eng maqbul uslublar demokratik va hamkorlikka asoslangan uslublardir. Biroq real amaliyotda o‘qituvchi vaziyatga qarab uslublarni moslashuvchan qo‘llashi lozim: masalan, xavfsizlik bilan bog‘liq vaziyatlarda qat’iy va qisqa ko‘rsatma berish zarur bo‘lishi mumkin.

Muhokama. Tadqiqot natijalari pedagogik nutq madaniyati va kommunikativ kompetensiya o‘qituvchi mahoratining tashqi bezagi emas, balki ta’lim mazmunini o‘quvchiga yetkazishning asosiy kanali ekanini ko‘rsatadi. O‘qituvchi nutqidagi har bir sifat bevosita didaktik vazifa bajaradi: aniqlik tushunchani to‘g‘ri shakllantiradi, mantiqiylik tafakkurni rivojlantiradi, ifodalilik esa qiziqish uyg‘otadi. Bu xulosa nutq sifatlarini kommunikativ vazifa nuqtai nazaridan tasniflagan Golovin yondashuviga mos keladi [4].

Ikkinchidan, taklif etilgan model nutq, muloqot va muhitni alohida emas, o‘zaro bog‘liq tizim sifatida ko‘rib chiqadi. Bunda kommunikativ kompetensiya faqat “chiroyli gapirish” bilan cheklanmaydi; Xaymz ta’kidlaganidek, u nutqni ijtimoiy vaziyatga mos qo‘llay olishni ham o‘z ichiga oladi [9]. Mukammal nutq texnikasiga ega, ammo o‘quvchini tinglamaydigan o‘qituvchi ijobiy muhit yarata olmaydi.

Uchinchidan, sinfdagi psixologik muhit o‘qituvchining muloqot uslubi bilan chambarchas bog‘liq. Levin tadqiqotlarida demokratik rahbarlik guruhda hamkorlik va tashabbuskorlikni oshirgani qayd etilgan [8]. Kornelius-Uayt meta-tahlili ham iliq va o‘quvchiga yo‘naltirilgan munosabatlarning motivatsiya va o‘zlashtirish bilan ijobiy bog‘liqligini tasdiqlaydi [12]. Jennings va Greenberg modeliga ko‘ra esa o‘qituvchining o‘z emotsiyalarini boshqara olishi sinfdagi munosabatlar sifatining asosi hisoblanadi [11]. Shu sababli modelda emotsional-empatik komponent alohida ajratildi.

To‘rtinchidan, noverbal muloqot masalasida ehtiyotkorlik zarur. Mehrabian xulosalari ko‘pincha barcha muloqotga mexanik ravishda tatbiq etiladi, holbuki ular faqat his-tuyg‘u va munosabat ifodalanadigan vaziyatlarga tegishli [14]. Pedagogik nuqtai nazardan muhimi shundaki, o‘qituvchining so‘zi va ohangi, imo-ishorasi bir-biriga zid kelmasligi kerak; aks holda o‘quvchi o‘qituvchiga ishonchini yo‘qotadi. Milliy kontekstda alohida e’tibor talab qiladigan

masala - o‘qituvchi nutqida adabiy til me’yorlari va mahalliy sheva o‘rtasidagi muvozanat. O‘qituvchi o‘quvchilar uchun adabiy til namunasi bo‘lishi lozim, ammo o‘quvchining shevasini masxara qilish yoki kamsitish ijobiy muhitga zid. Shu sababli modelda “o‘rinlilik” va “hurmat” tamoyillari birgalikda qo‘llanadi.

Xulosa. Nazariy tahlil natijalari asosida quyidagi xulosalarga kelindi:

Pedagogik nutq madaniyati o‘qituvchi mahoratining asosiy tarkibiy qismi bo‘lib, uning to‘g‘rilik, aniqlik, mantiqiylik, soflik, ifodalilik va o‘rinlilik sifatlari bevosita didaktik vazifalarni bajaradi.

O‘qituvchining kommunikativ kompetensiyasi lingvistik, notiqlik-texnik, interaktiv, emotsional-empatik va vaziyatli-strategik komponentlardan iborat integrativ sifatdir.

Demokratik va hamkorlikka asoslangan muloqot uslublari sinfda ishonch, psixologik xavfsizlik va o‘qishga ichki motivatsiyani shakllantirishda eng samarali hisoblanadi.

Taklif etilgan “Nutq - Muloqot - Muhit” modeli o‘qituvchi nutqi, muloqot uslubi va sinf psixologik muhitini yagona tizimda rivojlantirishning nazariy asosi bo‘lib xizmat qilishi mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. Avloniy A. Turkiy Guliston yoxud axloq. - Toshkent: O‘qituvchi, 1992.
2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 29-apreldagi PF-5712-son “O‘zbekiston Respublikasi xalq ta’limi tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to‘g‘risida”gi Farmoni. - lex.uz.
3. Головин Б.Н. Основы культуры речи. - М.: Высшая школа, 1988.
4. Qo‘ng‘irov R., Begmatov E., Tojiyev Y. Nutq madaniyati va uslubiyat asoslari. - Toshkent: O‘qituvchi, 1992.
5. Леонтьев А.А. Педагогическое общение. - М.: Знание, 1979.
6. Кан-Калик В.А. Учителю о педагогическом общении. - М.: Просвещение, 1987.
7. Lewin K., Lippitt R., White R.K. Patterns of aggressive behavior in experimentally created “social climates” // Journal of Social Psychology. - 1939. - Vol. 10, No. 2. - P. 271–299.
8. Hymes D. On communicative competence // Sociolinguistics / eds. J.B. Pride, J. Holmes. - Harmondsworth: Penguin, 1972. - P. 269–293.
9. Canale M., Swain M. Theoretical bases of communicative approaches to second language teaching and testing // Applied Linguistics. - 1980. - Vol. 1, No. 1. - P. 1–47.
10. Jennings P.A., Greenberg M.T. The prosocial classroom: Teacher social and emotional competence in relation to student and classroom outcomes // Review of Educational Research. - 2009. - Vol. 79, No. 1. - P. 491–525.
11. Cornelius-White J. Learner-centered teacher-student relationships are effective: A meta-analysis // Review of Educational Research. - 2007. - Vol. 77, No. 1. - P. 113–143.
12. Gordon T. T.E.T.: Teacher Effectiveness Training. - New York: Peter H. Wyden, 1974.
13. Mehrabian A. Silent Messages. - Belmont, CA: Wadsworth, 1971.